

На правах рукопису

ГУМЕННА ВІРА ЮРІЙВНА

І.Я.ФРАНКО - ДИТЯЧИЙ ПИСЬМЕННИК:
ТЕОРЕТИК І ПРАКТИК

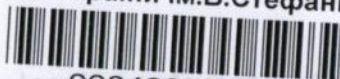
10.01.08 - теорія літератури

10.01.02 - українська література

А в т о р е ф е р а т

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філологічних наук

Херсонського педагогічного інституту

Науковий керівник - доктор філологічних наук,
професор І.М.Дузь

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук,
професор Ф.М.Білецький

-- кандидат філологічних наук
Л.В.Коломієць

Провідна організація - Волинський державний
університет ім. Лесі Українки

Захист відбудеться "26" листопада 1993 року

о 14 год. на засіданні спеціалізованої ради
Д 068.18.21 при Київському державному університеті
за адресою: 254017, Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці
університету.

Автореферат розіслано "22 жовтня 1993 року.

Учений секретар
спеціалізованої ради,
кандидат філологічних наук,
доцент

Л.Ф.Дунаєвська

Виходячи із нинішнього динамічного розвитку вітчизняного літературознавства, правомірно поставити питання: чому до цього часу проблема "І.І.Франко - дитячий письменник: теоретик і практик" приковує постійну увагу істориків і теоретиків літератури, з одного боку, як важливий аспект творчості видатного митця, а з другого - як визначне явище української літератури кінця ХІХ - початку ХХ століття. І далі: в чому полягають художньо-жанрові й ідейно-тематичні особливості творів І.Франка для дітей? Яке значення мають дослідження теоретичної і практичної спадщини письменника як критика дитячої літератури і автора художніх творів для дітей? Подібні питання можна було б ще продовжити...

Але, по-перше, загальновідома пізнавальна, виховна і естетична сутність творів І.Франка як класика української літератури. По-друге, цілком очевидна необхідність у дослідженні структури його творів для дітей, художнього образу, своєрідності стилю творчої індивідуальності письменника. По-третє, дитяча проза письменника потребує нового осмислення, прочитання у зв'язку з тим, що в минулому його твори аналізувалися з точки зору з'ясування ідейно-тематичної їх суті.

Творчість І.Франка ґрунтувалася на глибокому знанні народного життя, тісному зв'язку з досвідом попередників, відзначалася художньою оригінальністю і тому не могла залишитись непомітною ні за життя письменника, ні значно пізніше. Письменники, літературні критики, громадські діячі відкривали в ньому все нові риси /М.Коцюбинський, Леся Українка, О.Кобилянська, Марко Черемшина, О.Маковей, О.Гончар, О.Білецький, І.Басс, А.Каспрук, О.Дей, І.Дорошенко та ін./, проникали в "таємницю" авторської манери великого Каменяра, визначали його місце у світовій літературі ХХ століття. В його творах з надзвичайною глибиною відтворені деякі провідні тенденції епохи, показані певні домінуючі умови існування суспільства, створені типи загальногуманістичного значення. Творчість І.Франка є суттєвим внеском в художню культуру людства.

Велике значення в дослідженні творчості І.І.Франка мають праці українських вчених. Вони створили цілий ряд наукових

ДАР. П.ОК

ЛННБУ ім.В.Стефаника

5164004

праць¹, що дають в основному глибоке і правильне розуміння пізнавальної і естетичної суті творів письменника.

Сьогодні відчувається очевидна необхідність подальшого дослідження поезики, особливостей психологічного аналізу дитячих творів І.Франка в теоретичному і практичному аспектах. Все це продиктовано науковими потребами осмислення специфічних властивостей творчості одного із найвидатніших майстрів критичного реалізму в українській літературі кінця ХІХ - початку ХХ століття. Особливе значення при цьому мають результати дослідження у світлі основоположної тези нового мислення про пріоритет загальнолюдських цінностей: активний і послідовний гуманізм прози І.Франка, що талановито продовжує розвивати гуманістичні традиції світової літератури, повинен сьогодні трактуватися по-новому глибоко і конкретно-історично.

Виходячи із вищесказаного, в межах даної роботи зроблена спроба дослідити ідейно-тематичну і формотворчу систему дитячих оповідань і казок І.Франка, його індивідуальний художній досвід, його теоретичні принципи. В роботі здійснені перші спроби розглянути рух художніх форм, їх генезис і еволюцію, їх індивідуально-творчу динаміку. Відповідно відзначена і внутрішня відмінність між типологічно-індивідуальним підходом до художнього світу. Крім того, ми усвідомлюємо, що художня своєрідність видатного

¹ Чавдаров С. Педагогические взгляды И.И.Франко // Советская педагогика. - 1956. - № 9; Чавдаров С. Проблемы дитинства в працях І.І.Франка // Радянська школа. - 1956. - № 8; Бойко В. Іван Франко про казки для наймолодших // Дошкільне виховання. - 1956. - № 8; Городецька Є. Твори І.І.Франка для дітей // Література в школі. - 1956. - № 4; Білецький О.І. Зібрання праць: В 5-ти т. - К., 1965. - Т.2; Смаль В.В. Педагогічні ідеї І.Франка. - К., 1966; Дорошенко І.І. Іван Франко - літературний критик. - Львів, 1966; Нечитайко М. З народних ручаїв. - Львів, 1970; Жук Н.Й. Проза І.Франка. - К., 1977; Калениченко Н.І. Соціально активна особистість в українській демократичній літературі кінця ХІХ - поч.ХХ ст. - К., 1979; Дей О. І.Франко і перша російська революція. - К., 1980; Басс І.І., Каспрук А.А. Іван Франко: Життєвий і творчий шлях. - К., 1983 та ін.

миття є органічною ланкою в еволюції способів і засобів образного розкриття конкретно-історичної дійсності. Виходячи із цього, можна констатувати, що аналіз художньої своєрідності дитячих оповідань І.Франка, його казок, теоретичних роздумів з приводу основоположних принципів розвитку літератури для дітей повинен зайняти своє самостійне місце у франкознавстві.

Отже, актуальність дослідження зумовлена посиленням інтересом до "малої" прози І.Франка в широкому ідейно-філософському контексті розвитку даного жанру, з необхідним урахуванням його формально-структурних ознак, що з очевидністю сприятиме науковому збагаченню сучасного франкознавства, а відтак і якісно нового осмислення художньої прози Франка. В цьому, власне, і полягає наукова новизна роботи.

Її концептуальність знаходить свій вияв у тому, що прозова спадщина І.Франка досліджується через призму новітніх набутків сучасного теоретичного та історико-літературного трактування проблем жанрової специфіки: оповідання і казки.

Методологічну основу дослідження становить принцип історизму. В результаті на основі досліджуваного художнього матеріалу складається уявлення про закономірності співвідношення змісту і форми, про здобутки історичної поетики, поняття про структурно-типологічну природу жанру і його історичну мінливість. У роботі використано також порівняльно-типологічний і системний методи.

Для розробки наукових критеріїв дослідження використано і враховано теоретичні принципи з питань жанрової типології прозових творів і концепції героя /праці М.Бахтіна, Ю.Барабаша, О.Білецького, М.Новиченка, В.Дончина, Д.Затонського, М.Жулинського, М.Кудіна, М.Храпченка/. Щодо проблеми вивчення характеру і концепції особистості, то основна увага зверталась на праці Л.Гінзбург, З.Кирилюк, Ю.Манна, С.Тураєва; щодо проблеми образу автора і його позиції у творі - на праці М.Бахтіна, Б.Кормана, Л.Гінзбург, В.Смілянської; щодо питань сюжету в теоретичному і типологічному дослідженні - на праці Г.Поспелова, С.Добіна, Л.Цилевича, Н.Утехіна та ін.

Практичне значення дисертації. Вона дає можливість істотно розширити існуючі уявлення про своєрідність і типологічні риси художньої прози І.Франка, про поетику жанрового і образного

мислення письменника, зміст його соціально-філософських принципів. Результати даного наукового дослідження можуть бути використані при створенні праць із проблем жанру, стилю, психології творчості, при читанні лекцій та спецкурсів з проблем поетики художнього твору у вищих і середніх учбових закладах, на курсах підвищення кваліфікації вчителів.

Апробація роботи. Дисертація обговорена і схвалена кафедрою української літератури Херсонського педінституту. Основні положення і результати дисертаційного дослідження викладалися у виступах на наукових конференціях в Ізмаїльському і Херсонському педінститутах, Одеському та Дніпропетровському держуніверситетах, а також у наукових публікаціях. Відповідний список подано в кінці автореферату.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків і бібліографії.

У "Вступі" обґрунтовуються актуальність і новизна проблеми, сказано про ступінь її вивчення, визначаються мета і завдання дослідження, теоретичне і практичне значення, мотивується структура дисертації; особлива увага приділяється теоретичному аспекту досліджуваної проблеми.

Перший розділ - "Своєрідність художньої системи Івана Франка".

Принципи художньої системи І.Франка визначаються і особливостями сучасної йому об'єктивно-історичної дійсності, і його світоглядом, точніше практично-духовним ставленням письменника до світу, і власною специфікою художньої діяльності. Важливість такої постановки проблеми в тому, що вона враховує всі основні фактори художньої діяльності, але, взяті в цілому, ці фактори визначають не стільки естетичні принципи І.Франка, скільки взагалі зміст його творчості. Подальший крок полягає в тому, щоб виділити такі моменти в об'єктивній дійсності і в суб'єктивному ставленні до неї письменника, які мають пряме відношення до його художньої системи, і прослідкувати за тим, як ці моменти, трансформуючись у специфіці його творчості, мають врешті-решт значення власне художньої системи.

Франко правильно розв'язував питання про відношення мистецтва до дійсності. Відстоюючи правдиве відображення життя в мистецтві, письменник вважав, що художній твір повинен бути не

просто копіюванням з натури, а реалістичним відображенням типових явищ життя. Він визнавав зумовленість мистецтва реальною дійсністю. А з цього положення випливає і правильний підхід до розв'язання основного питання філософії – питання про відношення мислення до буття, до явищ матеріального світу.

Основні положення, які стали визначальними в літературно-мистецьких поглядах Франка на протязі всієї його творчої діяльності, були викладені в одній із ранніх статей "Література, її завдання і найважливі ціли". Літературу будь-якого народу він вважав відображенням його життя: чим ясніше і глибше змальовує література це життя, тим вона багатша і цінніша. Література, на думку Франка, "повинна бути робітницею на полі людського поступу... Вона гromадить і описує факти щоденного життя, вважаючи тільки на правду"¹. Найбільш повне втілення цього принципу Франко вбачав у творчості таких реалістів, як Шевченко і Тургенев, Марко Вовчок і Решетніков, Нечуй-Левицький і Успенський. Література повинна не тільки правдиво описувати життєві факти, але й аналізувати їх, тобто розкривати причини їх виникнення, показувати їх розвиток на всіх етапах.

Численні висловлювання Франка про специфіку художньої творчості являють собою певну систему, що визначає об'єктивну дійсність і пізнання законів її розвитку. Він розглядав реалізм як один із важливих факторів художнього пізнання об'єктивної дійсності. Письменник усвідомлював, що типове – це один із основних законів реалістичного методу. Створенню типових характерів в типових обставинах, відтворенню правдивих деталей реального життя Франко приділяв велике значення. Для нього, як художника і літературного критика, основними була правда народного життя і його ідеали. Тому він з такою глибиною і непримиренністю враховував у художніх творах наявність всього того, що зв'язує мистецтво з народом, вимагав відображення позитивних, героїчних начал в його житті, критикував усіх тих, хто не сприяв розквіту національної культури.

Франко був одним із послідовних продовжувачів естетичних традицій Шевченка. Він вимагав їх творчого осмислення, борюся

¹ Франко Іван. Зібрання творів. В 50-ти т. – К., 1979. – Т.26. – С.13. Далі в тексті вказано том і сторінки цього видання.

проти епігонів. Саме тому Франко присвятив цілий ряд літературно-критичних праць дослідженню творчої спадщини Шевченка, борючися за видання всіх його творів у Західній Україні. Його статті "Темне царство", "Наймичка", "Т.Шевченко", "Шевченкова Марія" увійшли в золотий фонд вивчення спадщини Кобзаря. На численних зразках поезії Шевченка Франко показав у статті "Із секретів поетичної творчості" як засобами словесного матеріалу поет може замінити фарби художника і гармонію звуків музиканта.

У статті про творчість польської письменниці М.Конопницької Франко писав: "Великі поети - це сумління народу. Щасливий той народ, що його "сумління" завжди чисте, мов дзеркало, і ніколи не дасть себе засліпити фальшивими доктринами, ні зведеними на манівці пристрастями" /XXXIII, 382/. Пізнати і відтворити в художніх образах правдиву дійсність - це означає показати людину з її психологічним складом, що визначається соціальними, національно-історичними умовами. Головне для художника - це людина з її почуттями, прагненнями. Людина у своїй життєдіяльності зв'язана з суспільством, на неї впливає оточення. Щоб досягти типовості, письменник повинен в окремих особах, в їх індивідуальних рисах характеристик відтворити типові риси суспільного життя. "Сучасний автор, - підкреслював Франко, - має на увазі передусім дійсність справжніх людей, з їх постійною грою почуттів і настроїв, з їхніми думками, сповненими питань і непослідовностей, сповненою безліччю індивідуальних відтінків" /XVIII, 181/. Помітити ці індивідуальні відтінки, показати живу людину у всій її багатогранності почуттів і роздумів - таке найважливіше завдання типізації образу ставив Франко.

Комічне притаманне майже всій творчості І.Франка, його комічне ґрунтувалось на сатирі і гуморі, максимально розгалужене в повістуванні: кінцевий його ефект створюється сукупністю комічних і сатиричних сцен, імен, взаємохарактеристик, самовикривальних нісенітниць у мові персонажу тощо.

Складовою частиною естетики Франка є його судження про дитячу літературу. Проблема керівництва дитячим читанням присвятив письменник і спеціальні статті, де поряд з глибокими теоретичними положеннями ми знаходимо надзвичайно цінні педагогічні роздуми. В дитячій літературі Франко виступає і як видатний теоретик дитячої книги, і як її талановитий практик.

Погляди Франка на роль літератури у вихованні дітей і молоді були зумовлені його світоглядними позиціями. Він приділяв велику увагу вихованню підростаючого покоління, зв'язував його з майбутнім свого народу. У статті "Громадянські права академіків-студентів" він підкреслював, що майбутнє народу залежить від сучасної молоді. Франко вважав, що література для дітей і молоді є одним із найважливіших засобів виховання майбутнього громадянина.

І. Франко в першій передумові до перекладу "Фауста" Гете на українську мову писав, "ми бажали б бодей в молодім поколінні роздути той пекучий, але багатий огонь - бажання правди і добра" /ХХУІ, 160/. Турботу про дітей, про їх виховання і освіту письменник зв'язував з турботами про майбутнє народу. З цих позицій розглядав він проблеми школи, зміст і методи навчання і виховання, дитячої літератури і педагогіки.

У своїх читлених висловлюваннях Франко переконливо аргументував думку про те, що в дитячій літературі існує такий виключно важливий жанр, як казка. Незважаючи на її фантастичну форму, вона повинна відповідати вимогам реалізму. Ідейно-тематична основа сприяє тому, що казка має реалістичний характер.

Письменник вважав, що саме в сюжеті казки в алегоричних образах можна глибше і краще розкрити перед дітьми справжню правду людського життя, навчити дітей ненавидіти несправедливість в різних формах її прояву і прагнути до добра, чесності і справедливості. Фантастична форма казки допомагає дитині краще осмислити навколишню дійсність. Франко визнавав лише такі казки для дітей, які примушують їх сміятися і думати, пробуджують їх інтерес і увагу до явищ природи.

Письменник послідовно вимагав від художніх творів для дітей реалістичного відображення дійсності, але в той же час підкреслював, що форма розкриття в них життєвих явищ повинна бути різною в залежності від віку і розвитку дітей, для яких вони призначені.

У другому розділі - "Жансова поетика дитячих оповідань І. Франка" - розглядаються такі проблеми, як авторська позиція в оповіданнях письменника, їх психологізм, портрет як елемент композиції, своєрідність діалого-монологічного мовлення в них.

Роздумуючи над співвідношенням "об'єктивного" і "суб'єктивного" в мистецтві, ми звертаємось до художнього і естетичного

досвіду Івана Франка - прозаїка перш за все тому, що авторська позиція надзвичайно важлива в ідейно-тематичній і формотворчій системі його дитячих оповідань. По-друге, його творчість має чіткий етичний аспект, який співвідноситься з усіма основними функціями мистецтва: виховною, комунікативною і пізнавальною... По-третє, ця проблема поезики оповідань Франка майже не досліджена /не враховуючи окремих висловлювань літературознавців з даного питання/.

Уже в літературно-критичних статтях Франка сформульоване його естетичне кредо. Так, у статтях "Література, її завдання і найважливіші піхи", "Із останніх десятиліть ХІХ ст.", "Наша "белетристика" та ін. він відзначав, що справжня література повинна бути істинно народною загальнолюдським трактуванням актуальних проблем сучасності і за своїм гуманістичним спрямуванням. Це кредо прямо співвідноситься з іншим відомим естетичним принципом Франка - принципом великого морального призначення мистецтва і літератури. Авторська позиція, отже, є художнім відношенням автора як особистості до дійсності. Міра "активності" чи "пасивності" авторської позиції залежить від ідейно-художніх завдань автора і проявляється виключно як її наслідок. У свою чергу, вибір засобів художньої виразності залежить від міри "активності" чи "пасивності" авторської позиції.

Жанровий аспект аналізу дитячих оповідань І. Франка сприяє виявленню типологічних, історично стійких факторів і особливостей художнього твору. Сам вибір письменником того чи іншого жанру /у даному випадку оповідання/ вказує на його ставлення до змальованих картин і орієнтацію на певну літературну традицію. На цьому фоні проступає і те нове, що є досягненням самого письменника і його епохи.

Авторська позиція І. Франка в дитячих оповіданнях проявляється найбільш яскраво у самому виборі фактів /явищ чи подій/ і організації їх в сюжетно-композиційній структурі /мотивація вибору і освітлення конфлікту/, в типізації персонажів. Крім того, позиція автора чітко прослідковується у цілому ряді позасюжетних елементів /авторські відступи, заголовки творів, вибір типу повісткування, вставні епізоди тощо/.

Питання художньої форми завжди цікавили Франка, хоча й ніколи не були самоціллю. Звертаючись до масового читача, він

прагнув бути дохідливим і простим і досягав цього без будь-якої штучності, без пристосування до читача, без спрощення стилю. Ця грань його творчості постійно викликала інтерес у літературознавців. Прагнення до об'єктивного, наукового аналізу своєрідності прози - загальна тенденція, яка об'єднує праці різних дослідників творчості І.Франка /О.Білецького, І.Басса, М.Возняка, М.Пархоменка/.

Однак не всі аспекти прози письменника приковували зацікавленість вчених. Зокрема, про ідейно-тематичну основу творів писали частіше і з більшим бажанням, ніж про їх формотворчі фактори, що заслуговують пильної уваги для більш глибокого розуміння своєрідності прози І.Франка, зокрема його дитячих оповідань.

У прямій мові своїх персонажів І.Франко розкриває приховані інколи від самих розмовляючих - мотиви і прослідковує особисту тему. Особиста тема може мати безпосереднє вираження /розмова про себе і своє/ або опосередковано, коли вона глибоко входить в об'єктивно значиме і реалізується через естетичні можливості розмови. У діалогічній мові дівчих осіб приховані особливі можливості безпосереднього і достовірного свідчення їх психологічних станів. Слово персонажа може стати до певної міри відображенням його характеру, переживань або спонукань.

Певна частина монологів франківських персонажів, по суті, теж не відноситься безпосередньо до сюжетної дії і являє різноманітні опосередкування - відступ від головної лінії причинково-наслідкових зв'язків. Вони зовнішнім і внутрішнім чином зводять і розводять героїв. У таких монологах виражаються ті пошуки, роздуми, якими охоплені Міхонський, Богис Граб, оповідачі таких творів, як "Отець-гуморист", "Олов'ць", "У кузні" тощо.

Крім того, діалоги і монологи в дитячих оповіданнях І.Франка є важливими факторами для більш точного розуміння і осмислення суті характерів і обставин, які "стоять" за конкретним художнім словом. У теоретичному плані звернення до аналізу діалогічно-монологічних форм в контексті художнього твору певною мірою сприяють забезпеченню більш глибокої інформації.

Портрет є надзвичайно важливим об'єктом спостереження: дослідження функцій портрета сприяє поглибленому розумінню художніх полотен взагалі й індивідуальної, неповторної своєрідності творчої манери митця зокрема. Це має своє значення і в плані суто ди-

дактичному. І.Франко вказував, що спостереження за роботою видатних майстрів художнього слова, з одного боку, допоможуть "широким масам зрозуміти процес і виплоди артистичної творчості" і "тим самим оживлять їх зацікавлення до цих виплодів, їх любов і пошану для сеї високої творчої функції людського духу, а з другого боку, вони будуть і для артистів джерелом поучення, допомагаючи їм удосконалювати артистичну техніку, остерегаючи перед шкідливими збоченнями в творчості, подаючи ключ до відрізнення правдивих, творчих артистів від дилетантів і віртуозів форми" /XXXI, II4/.

З цього погляду досвід самого І.Франка - портретиста важко переоцінити: то справжня школа майстерності для багатьох митців слова. Проте творча винахідливість, багатогранність Франка - портретиста досліджена поки що в загальних рисах, без належного осмислення самої їх суті. Це стосується не лише портрета дитячих оповідань І.Франка, а й повістей та прозових творів інших тематичних груп.

Систематизуючи матеріал, можна виявити певну послідовність способів і прийомів портретної характеристики, що були розроблені Франком і використовувались ним постійно, від ранньої до зрілої і пізньої пори. Можна відзначити, зокрема, що він не зовсім відмовився від опису, але суттєво скоротив його звівши портрет до декількох сильно акцентованих деталей.

Дослідження портрета виявляє важливу закономірність поетики, оповідної манери Франка - прозаїка: ранні і пізні, далекі за тематикою і жанровими ознаками оповідання /що спільного, наприклад, між Мироном, Степаном, Богисом і персонажами оповідань "Задля празника", "Домашній промисел"?/ зв'язані єдністю художнього почерку, який, зрозуміло, еволюціонував і змінювався, але, як свідчить матеріал, без корінних змін, в загальному русі від простого до складного, зберігаючи початкові риси.

Думка автора, проникаючи в компоненти портрета, в змозі значно змінити, навіть радикально ідейно-емоційну суть відображуваного при зовнішній незмінності портрету. Художня енергія образу автора підпорядковує ситуацію, в якій діє персонаж, пропонує своїми рисами кожний його рух і відповідно пропонує читачу портрет, трансформований авторським баченням.

Образ автора у І.Франка своєрідно проникає в структуру порт-

рета не стільки емоціями, скільки роздумами. В результаті портрет перестає бути портретом в традиційному сенсі і сприймається як "особа" проблеми, енергійної думки або ситуації. В дитячих оповіданнях це особа - ідея: сама природа жанру не допускає значних описів.

Художня необхідність підпорядковувати кожному деталі, найменшу образу і мовну клітинку загальній філософській, етичній ідеї і живописати не подійний ряд, а логічний, в першу чергу, ця художня необхідність диктувала І.Франку розгорнуті порівняння. І в цих порівняльних фігурах автор прагнув не стільки до зорового враження, скільки до сильної концентрації ідеї портрета, до її точного вияву.

І.Франко постіжно зв'язував портрет діючої особи з її характером і становищем, прагнув показати зовнішність людини в залежності від її соціальної психології. В деталізованих і глибоко розроблених портретах багатозначна і містка кожна їх деталь. Особливо це наочно прослідковується в гумористично-сатиричних портретах людей, духовний зміст яких надзвичайно бідний /Валько, Телесницький та ін./. Тут портрет часто заміняє відображення внутрішнього світу і кожна деталь його містить викривальну функцію. А тому-то в структурі дитячих оповідань І.Франка велике значення має портрет як у плані підсилення ідейно-тематичного змісту його творів, так і в плані формотворчому.

У відображенні портрета І.Франко проявив себе справжнім майстром-живописцем, тонким і глибоким психологом. Він розширив виражальні можливості портрета, підніс його значимість як одного з найважливіших засобів передачі мінливих настроїв "живого" персонажа, розкриття "діалектики душі". Крім того, портретна характеристика персонажів займає важливе місце в композиції дитячих оповідань письменника.

Складну проблему психологізму І.Франка можна представити чотирима основними її гранями: чи можна вважати Франка видатним художником-психологом; який вигляд має його психологічний аналіз в окремі періоди творчості; чи можна говорити про еволюцію психологічного методу Франка; чи проявляється новаторство письменника в дослідженні і відтворенні людської психіки.

У даній роботі ми приділяли найбільшу увагу тим словесно-предметним, оповідним та іншим засобам вираження психологізму в

окремих творах І.Франка, збагачення і ускладнення яких об'єктивно означає загальну зміну його психологічного аналізу.

І.Франка слід віднести до числа письменників, для яких психічне життя людини - головний об'єкт спостережень і вивчення. Як художника, його відрізняє інтерес до деталей руху характеру не лише під визначальним впливом оточення, але і в результаті досить стійкого, самостійного внутрішнього розвитку персонажів, їх моральних пошуків, роздумів про смисл життя тощо.

Він прагне відтворити цілісну картину руху характеру, за всіма змінами якого приховується складне переплетення думок і почуттів, потік яких безпосередньо впливає на незмінність характеру. Картина внутрішнього життя людини, зображена І.Франком, не поступається за глибиною, достовірністю і динамізмом картинам Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Гончарова, Герцена і безумовно перевершує картини Марка Вовчка, Руданського і Свидницького. Але очевидним залишається і той факт, що психологізм І.Франка має особливий характер і повинен розглядатися як неповторне явище в історії реалістичного мистецтва.

Серед тих імпульсів, що відіграли свою роль у змалюванні внутрішнього стану персонажів дитячих оповідань І.Франка, цілком очевидно, значне місце належить драматизму.

У фрагментах оповідань І.Франка знаходимо деякі прийоми змалювання внутрішнього світу персонажів - відсутність прямого проникнення автора в найпотемніші порухи переживань персонажа і змалювання їх через фіксацію зовнішніх ознак, через поведінку, через діалог. І це було не запозичено, а швидше продиктовано умовами жанру - у всіх цих способах письменник давав власні оригінальні варіації. Деякі із них взагалі були лише детерміновані умовами жанру, а не взяті із готового.

Поступово художня манера письменника еволюціонувала в незвичайно вишукану техніку "мімічного" психологізму, був створений цілий арсенал способів і прийомів, що могли виражати уже не лише порівняно прості душевні рухи персонажів. Не випадково зовнішні способи психологічного змалювання Франко обирає при відображенні гумористичних ситуацій.

Художній діапазон його постійно розширювався, оповідання дещо ускладнювалось і психологічно, і філософськи; сформовані принципи відображення "через зовнішнє" і "через внутрішнє" були для творів Франка закономірними.

Справедливо вважають, що порівняння і метафори більшою мірою ніж інші тропи визначають характер поезики художника. Згадаємо лише обширні логізовані порівняння Л.Толстого, що відображали і пояснювали складні зв'язки і зчеплення явищ дійсності, розгорнуті метафори Гоголя, лаконічні порівняння і метафори Стефаніка і Коцюбинського, що вводили у відображення нові і самостійні сегменти світу. Порівняння Франка, зв'язуючи внутрішнє і зовнішнє, вносять свій внесок у неповторне злиття предметного і духовного в його художньому світі.

Для дитячих оповідань Франка характерна концентрація переживань в будь-якій внутрішній події, душевному русі, як, наприклад, для Стефаніка чи Коцюбинського. Потік внутрішнього світу персонажів Франка розгортається широко і повільно, захоплюючи у свою течію все, що трапляється на його шляху. Предмети - це певні віхи потоку почуття, але вони самі занурені в цей потік, і він охоплює їх. Апеляція до предметів загострює відчуття речовості, і одночасно вони ж створюють точки напруги почуття, яке розподіляючи їх, об'єднує в єдиній емоції.

Злиття світу внутрішнього і зовнішнього, величезна роль предмету і саме опредмечування психічного привели до важливих наслідків. Почуття, що піддаються репрезентації предметом або взагалі опредмечуванню, є чимось неподільним, єдиним, що може бути визначеним одним словом - "радість", "болісні переживання", "неприємні спогади". Його не завжди можна визначити точно - і виступають такі епітети, як "смутий", "приголомшений", "вбогий", "бідний", "самотній", "божевільний", "навмисний", "дикий" своєрідною спробою об'єднати відчуття в цілому - кожне нове визначення його не розчленує, але знову спрямовує на це ціле.

Найважливіша риса психологізму Франка - аналіз оповідачем власних почуттів, думок, що йдуть паралельно з їх потоком. Ї саме такий самоаналіз можна помітити в оповіданні "Оловець": "І сидів холодний, задубілий, мов камінь! І тепер іще, по шістнадцятих літах, коли нагадую ту хвилю, бачиться мені, що вона на довгий час оголомила мене, мов удар каменем по тім'ю, і що будь таких хвиль багато в моїм дитинстві, з мене вишов би такий самий туман, як ті, котрих бачимо сотки в кожній нижчій школі нашого краю" /XV, 80/.

У такій відвертій формі самоаналіз, крім вказаного твору, зустрічаємо також в оповіданнях "Гірчице зерно", "Микитичів

дуб", "У кузні", "Отець-гуморист". У даному випадку не можна не враховувати тієї обставини, що в будь-якій оповіді від особи оповідача психологізму властивий, при всій своїй глибині, односторонній характер. Лише одна особа може бути показана всередині, в русі її почуттів і думок - це сам оповідач. Інші персонажі залишаються для читача закритими саме в психологічному аспекті. Сповідь героя як приєм психологічного аналізу безсумнівно є надзвичайно ефективним засобом проникнення в глибини внутрішнього світу людини - і Франко вніс значний внесок в розробку оповідання - сповіді.

Психологічний аналіз в оповіданні - своєрідного типу. Духовний світ персонажів І.Франка на будь-якому етапі внутрішньо співвідноситься з імпульсом, що йде з зовнішнього боку. Кожен крок в роздумах і почуттях Богиса Граба в одно'менному оповіданні зв'язаний з конкретними настановами і порадами Міхонського. Автор послідовно показує цілий ряд життєвих ситуацій /зустрічі і розмови з Міхонським/, в результаті яких відбувалося формування Богиса як гімназиста і людини. Тут письменник описував не самі почуття, а зовнішні їх ознаки.

Предметний психологізм, залишаючись сильною стороною таланту Франка, перестає відігравати головну роль в розкритті внутрішнього світу в окремих оповіданнях; таку функцію починає виконувати фіксований психологізм, збагачений елементами, що відтворювали безпосередньо потік свідомості /наскільки це було можливо в рамках оповідання/. Це дозволяло автору розкрити глибини свідомості своїх героїв.

У третьому розділі - "Стильові особливості творів І.А.Франка для дітей" - досліджуються мовні характеристики персонажів, авторські характеристики і образна система, своєрідність казок письменника про тварин.

Вживання мовних характеристик різного виду і їх роль у розкритті характерів виявляється різною при змалюванні головних і другорядних персонажів.

Головні у більшості випадків розкриваються складною сукупністю засобів, що знаходяться у взаємопроникненні. Портрет, аналіз внутрішніх станів, взаємні оцінки, авторський коментар, контрастні або інші відношення в структурі твору - все це переплітається з мовними характеристиками, доповнює їх і в свою чергу

ними ж доповнюється. У прозі Франка немає персонажів, які б, займаючи місце у центрі твору, розкривалися б лише в мовних характеристиках.

Для розкриття характеру другорядних персонажів Франко часто використовував подібну співвіднесеність різних засобів, але в особливій формі, коли від кожного із них залишається лише деталь або штрих, а сама сукупність їх, різко сконденсувавшись, набирала вигляду самостійного виражально-художнього засобу - зовнішньо цілісного і простого, але внутрішньо дуже складного, різно-рідного за походженням. Дуже умовно можна назвати це загальною характеристикою, наприклад, в оповіданнях "Словець", "Микитичів дуб", "Гірчичне зерно" при змалюванні батьків Степана, родичів героя-оповідача, Прокопа, Микитича, сина Лімбаха, коли вказані компоненти діалектично взаємозв'язані.

Мовна характеристика в поезії Франка займає надзвичайно важливе місце. Однак вона не є єдиним у письменника засобом творення образу. Навпаки, у цілому ряді випадків тяжіння до єдності приводить його до відмови від домінуючої ролі мовної характеристики; вона включається в особливу синтетичну характеристику, знаходиться в образному підпорядкуванні іншим засобам розкриття характеру.

У творчості Франка заслуговує на увагу новий літературний підхід до характеристики персонажа - новий порівняно з описом зовнішньої характеристики у Нечуя-Левицького, психологічної - у Лермонтова і переважно іронічної чи сатиричної - у Гоголя, яка часто мала вигляд розгорнутої метафори. У прозі Франка вона набувала синтетичного характеру. Протягом його творчого шляху вона змінювалась, вбирала в себе нові елементи, і особливо складною стає у повістях.

Характеристика персонажа розкриває характер одночасно "зовні" і "зсередини" - у дусі фіксованого психологізму: автор повідомляє, який вигляд має герой і одночасно - що він почуває чи думає, не пояснюючи, яким чином це стало відомо. Перерахування найбільш суттєвих ознак характеру переплітається не лише з авторським поясненням емоційно-психологічного стану героя, але й з різними засобами саморозкриття - внутрішньою мовою, роздумати - у формі непрямой мови, а також вкрапленнями невластиве - прямої мови. Однак і опис подій, що відбуваються в даний час не залишається

нейтральним до вкрапленя елементів минулого: він втрачає хронологічну локальність, набирає своєрідної передісторії, що пояснює події в даний момент як наслідок давніх причин і обставин.

Синтетичні характеристики застосовуються Франком для розкриття характерів не лише головних героїв, але й другорядних /хоч і дуже рідко/. Поєднання різних планів чітко проявляється в характеристиках Телесницького, Велька, Степана, Міхонського, Бориса Граба, Лімбаха /"Отець-гуморист", "Оловець", "Гірчичне зерно", "Борис Граб"/ тощо. У процесі творчого розвитку Франка елементи внутрішнього плану в такій синтетичній характеристиці відтворюються настійливіше, чіткіше; письменнику вдається глибше проникнути у внутрішній світ героїв і відобразити найбільш приховані /у повсякденному житті/ найпотаємніші порухи душі, що визначають зовнішні прояви характеру.

У зовнішньому плані характеристики залишаються жест, інтонація, враження і оцінки інших героїв, елементи портрету, обстановки, сюжетної дії. Характер розкривається "зовні" у своїх об'єктивних проявах.

До внутрішнього плану слід віднести авторську фіксацію стану, почуттів персонажу або властивостей його натури, фрагменти внутрішнього монологу, не виголошені героєм проблеми, оклики, непряму і невласне - пряму мову.

В обидва плани влітаються елементи сюжетної дії, незначні вчинки - дії, інколи окремі сцени або деталі - як ілюстрація певних сторін характеру.

Синтетична характеристика не є єдиним видом цього художнього прийому, що використовувався Франком для побудови характерів. В його дитячих оповіданнях характеристика представлена в надзвичайному багатстві видів і різновидів. Франко широко використовував "шевченківську" лаконічну характеристику, яка часто складалась із двох-трьох ознак зовнішності і поведінки. Для другорядних діючих осіб вона часто залишається єдиним засобом відображення і оцінки, причому в таких випадках вона включала в себе портретні елементи і ознаки дії, являючись, по суті, тією ж синтетичною характеристикою, але в надзвичайно стислому вигляді. Особливо широко використані подібні характеристики в таких оповіданнях, як "Гірчичне зерно", "Отець-гуморист", "У столарні", "У кузні" та ін.

Характер розкривається не лише в прямих визначеннях його автором або іншими персонажами, не тільки непрямю - в портреті, речовому оточенні, предметній його реалізації, не лише засобом саморозкриття, але й у вчинках, міміці, жестах і визнаннях персонажа. Його характер розкривається також і в тих зв'язках з іншими персонажами, які виділені художником із розмаїття життєвих відносин і яким надано певне значення. У даному випадку можна говорити про характерологічну значимість образних відношень. Відзначимо, що образні відношення - як спосіб багатозначного розкриття характерів - можуть мати місце лише в системі образів. А системою образів тепер прийнято називати не просту їх сукупність, але те взаємне зчеплення їх, той взаємозв'язок, який створює цілком єдиний, закінчений художній твір. В його системі складові частини настільки взаємозумовлені, що неможлива не лише заміна їх, але часто й перестановка - без неминучої зміни ідейного задуму.

Як письменник - реаліст, фольклорист, етнограф, перекладач, громадський діяч, що глибоко цікавився проблемами виховання і педагогіки, І.Франко не міг не звернутися у своїй творчості до жанру казки. Казки письменника становлять невід'ємну частину його художньої спадщини.

Тварини в казках І.Франка думають і говорять. Одухотворення природи, що йде від анімістичних поглядів, давно стало звичкою поетичною умовністю, яка допускається багатьма жанрами фольклору - баладою, чарівною казкою, піснею тощо. Таким чином, ні самі персонажі - тварини, ні їх здатність думати і говорити не можуть бути особливістю лише казок про тварин. Але якщо у чарівних казках і піснях тварини ніколи не є головними діючими особами, вони виступають або в ролі чудесних помічників, або як чисто умовні персонажі, що допомагають розкрити душевні переживання людини, то в аналізованих казках І.Франка тварини - герої, на їх взаємостосунках будується сюжетна дія.

Важливо відзначити те, що вся структура образів казок І.Франка свідчить про їх український характер, незважаючи на очевидну схожість таких окремих епізодів в них, як розповідь про прагнення лиса обдурити дрозда або ведмеда, з аналогічними сюжетними положеннями в російських чи західноєвропейських казках. Подібні сюжетні ситуації, що виникли або внаслідок однорідності умов суспільного розвитку, або в результаті взаємних культурних впливів,

не заважають казкам письменника залишатись яскравими і виразними зразками національного мистецтва.

Казкові образи І.Франка розкриваються в сюжетній дії. Але кожен із сюжетів розробляє характер на основі традиційних уявлень про образ. Сюжетні ситуації, вносячи нові відтінки в традиційні характери, створюють повнокровні образи, що володіють багатством індивідуальних особливостей. Так, лисиця, зустрівшись з вовком, дроздом чи їжаком, кожного разу поводить себе по-різному: то притворно-ласкаво, то кокетливо, то надзвичайно співчутливо. Але разом з тим вона залишається хижаком, що думає лише про свою вигоду.

Поетичний стиль казок про тварин І.Франка формувався від взаємодії трьох факторів: під впливом зв'язку казок з давніми міфологічними віруваннями про тварин, під впливом зміцнілого в цих усних повістуваннях соціального алегоризму і сатиричної то-нальності і, нагешті, під дією дитячого начала, яке з часом зміцнілось у казках про тварин. Крім того, особистість письменника відіграла значну роль у формуванні своєрідної поезики його казок.

Особливою формою композиції, специфічною для казок І.Франка про тварин, є кумулятивна будова дії. Кумулятивна композиція це послідовне, ланцюгове поєднання сюжетних елементів. Причому кожен наступний елемент є значнішим від попереднього. Такий тип композиції спостерігаємо у казках "Фарбований лис", "Королік і Медвідь" та ін. Кожен знову приєднаний елемент /персонаж/ нагнітає атмосферу, наближаючи її до розрядки; введення кінцевого елемента приводить до вирішення ситуації.

Казка про тварин, розглянута з точки зору ідейно-образного аналізу, виявляє наявність в сюжеті ідейно-художнього замислу, спільного для середовища, в якому вона побутує. Думка казки "робить" можливою стійкість сюжету - послідовність його мотивів і функціональне значення їх в загальній ідейно-образній системі повістування. Стійкість сюжету свідчить про масово-колективне творче начало, яке виражається у формі традиційної передачі сюжету. Варіювання казкового сюжету письменником на основі включення різних мотивів і навіть групи мотивів внаслідок їх функціональної узагальненості в сюжеті суттєво не змінює його. Поезика казки, яка досліджується з точки зору її художньої виразності /стилю, мотивів, сюжету/, свідчить про специфіку жанру фольклору, своєрідно трансформованого письменником.

Основні положення дисертації відображені в публікаціях:

1. Проза І.Франка: своєрідність дитячих оповідань // Лиш боротись - значить жити! Тези обласної науково-творчої конференції, присвяченої 100-річчю з дня публікації збірки І.Франка "З вершин і низин". - Одеса, 1987. - 2 с.
2. Вивчення дитячих оповідань І.Франка. Методичні рекомендації для студентів-заочників. - К., 1988. - 15 с.
3. Традиції І.Франка в естетиці О.Гончара // Літературний процес і творча індивідуальність письменника. Тези доповідей обласної конференції. - Дніпропетровськ, 1988. - 1 с.
4. Інтернаціональне виховання студентів під час вивчення творчості І.Франка // Интернациональное и национальное в подготовке будущего учителя. - Измаил, 1989. - 2 с.
5. Традиції І.Франка в дитячих оповіданнях А.Головка. // Актуальні проблеми сучасного літературознавства та мовознавства. - К., 1991. - 6 с.

Гуц

Подписано к печати 21.10.93. Форм.бум. 60x84/16. Печ л 2,25.
Усл. печ. л. 2,08. Уч.-изд.л. 1,67. Заказ 3649. Тираж 80 экз.
Отпечатано в Центре НОТ "Темп".

475637

3
5164004

AB 126.007